

دانش اکولوژیک سنتی مردم محلی از خواص دارویی گیاهان علفی و بوته‌ای در حوزه ایلگنه‌چای ارسباران

باقر خالقی* ، محمد عوافقی همت** ، تقی شامخی*** ، انوشیروان شیروانی****

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۷/۲۶

چکیده

دانش سنتی بخشی از فرهنگ منحصربه‌فرد هر سرزمین است که در جهت سازگاری با شرایط محیطی از طریق تجربه حاصل شده است و به‌مرور به بخشی از فرهنگ اجتماعی و تولیدی آن جامعه تبدیل شده است. گیاه‌شناسی قومی، نزدیک‌ترین روش ممکن برای مطالعه دانش مردم از کاربردهای متعدد گیاهانی است که آن‌ها را به کار می‌برند. این پژوهش با هدف بررسی دانش سنتی اکولوژیکی مردم محلی روستاهای جنگلی ارسباران درباره خواص دارویی گیاهان علفی و بوته‌ای موجود در این منطقه صورت گرفت. جامعه انسانی مورد مطالعه در تحقیق حاضر اهالی روستاهای دهستان‌های میشه‌پاره

* کارشناس ارشد جنگلداری دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول).

bagher_khaleghi@ut.ac.ir

avatefi@ut.ac.ir

tshamekh@ut.ac.ir

shirvany@ut.ac.ir

** استادیار جنگلداری دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران.

*** استاد جنگلداری دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران.

**** دانشیار جنگلداری دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران.

از شهرستان کلیدر و منجوان غربی از شهرستان خداآفرین می‌باشند. در این مطالعه که یک پژوهش گیاه قوم‌شناسی می‌باشد از ابزارهای پژوهش کیفی مانند مصاحبه‌های ساختار نیافته، نیمه ساختاریافته و مشاهده مشارکتی استفاده شده است. یافته‌ها به شیوه مقوله‌بندی تحلیل شده‌اند. در مجموع ۴۶ گونه علفی و بوته‌ای از ۲۰ خانواده گیاهی با استفاده‌های دارویی سنتی شناسایی شد. دانش مردم محلی در رابطه با این گیاهان دارویی شامل شناسایی گیاه، پراکنش محلی، فصل برداشت مناسب، کاربردهای دارویی، اندام خاص مورد استفاده، نحوه جمع‌آوری و نحوه استفاده می‌باشد. بیشتر گیاهان دارویی مورد استفاده از مراتع جمع‌آوری می‌شوند، اندام اصلی مورد استفاده آن‌ها برگ است، به صورت جوشانده و دم‌کرده مورد استفاده قرار می‌گیرند و برای درمان بیماری‌هایی چون سرماخوردگی، سرفه و عفونت‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند.

واژه‌های کلیدی: گیاهان دارویی، دانش اکولوژیک سنتی، استفاده

محلی، جنگل‌های ارسباران.

مقدمه

جهان در قرن ۲۱، شاهد علائمی از نگرانی‌های شدید در رابطه با مجموعه سیستم‌های زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی است. جمعیت جهان در سال ۲۰۱۵ به بیش از هفت میلیارد نفر رسید. درحالی‌که این میزان در سال ۱۹۸۰، حدود ۴/۴ میلیارد نفر بوده است و انتظار می‌رود تا سال ۲۰۲۵، به هشت میلیارد نفر برسد. افزایش مصرف، ادامه فقر، بروز کمیابی منابع و رشد جمعیت، باعث ایجاد فشار شدیدی بر محیط‌زیست شده است (UNEP, 2002: 12) و توسعه کشورهای گوناگون را با مشکل مواجه کرده است. شاید بتوان یکی از بزرگ‌ترین قربانی‌های شیوه زندگی بشر در عصر جدید را منابع طبیعی، محیط‌زیست و میراث فرهنگی برشمرد که آثار و پیامدهای استفاده نسنجیده از

آن‌ها، پس از گذشت سالیان نه‌چندان کوتاه آشکار می‌گردد. در این شرایط مفهوم توسعه پایدار مطرح شده است که یک دستاورد در توسعه بوده و با حفظ محیط‌زیست و توجه به جنبه اجتماعی توسعه در کنار ملاحظات اقتصادی مرتبط، شناخته می‌شود. طرح مفهوم دانش سنتی و استفاده از آن، در راستای چنین رویکردهایی بوده که در آن بر انسان محور بودن توسعه و پایداری آن تأکید می‌شود (Breidlid, 2009: 142).

دانش سنتی دانش انباشته شده، مهارت‌ها و تکنیک‌های جامعه خاص است که از تعامل مستقیم آن‌ها با محیط منتج شده باشد (Bicker et al., 2004: 81-82; Verlinden and Dayot, 2005: 145) همچنین دانش سنتی نشان‌دهنده اندیشه، تجربه و عمل قدیمی است که باید مورد احترام باشد و به‌مثابه منبعی از معرفت محیطی حفظ شود (McGregor, 2004: 386). در این تعاریف دو نکته آشکار است: نخست آنکه این دانش در طول زمان انباشته شده و دیگر آنکه طی ارتباط مردم با محیط‌زیست آن‌ها توسعه یافته است. از این رو گذشته از طبیعی بودن دانش سنتی، این دانش، محیطی نیز به شمار می‌رود (Tiu, 2007: 27) و شامل ادراک و تفسیر در مورد ژئومورفولوژی، طبقه‌بندی چشم‌اندازهای طبیعی، شناخت جانداران و رفتارهای آن‌ها، روابط خاک، گیاه، آب، جانور، کشت، راهبردهای سازگاری با شرایط زیستی سکونتگاه‌های متفاوت و مدیریت مجموعه‌های طبیعی و انسانی است (Verlinden and Dayot, 2005: 146).

طبیعت یا محیط اطراف از اولین مؤلفه‌های دربرگیرنده موجودات گوناگون می‌باشد. گونه‌های گوناگون موجودات زنده به اشکال گوناگون در رابطه با محیط اطراف خود هستند. نسبت انسان با محیط اطراف از مهم‌ترین روابط تأثیرگذار بر چگونگی سیر تکوین و تحول موجودیت زیستی و فرهنگی بشر بوده است، به‌گونه‌ای که بسیاری از دستاوردهای فرهنگی و تحولات زیستی بشری را می‌توان در راستای همسازی با محیط‌زیست پیرامون تبیین نمود و شناخت کامل‌تری نسبت به انسان از خلال تعامل و رابطه او با محیط پیرامون خود به دست آورد (فکوهی، ۱۳۸۵: ۴۷). در میان روابط انسان و محیط، رابطه انسان با گیاهان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

این اهمیت را می‌توان در ارتباط با نقش گسترده گیاهان در برطرف کردن نیازهای گوناگون بشری درک نمود. از میان جنبه‌های متفاوت تنوع زیستی کره زمین، عرصه گیاهی برای رفع نیازهای نوع انسان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. گیاهان برای اهداف بسیاری شامل تهیه غذا، سوخت، پارچه، سرپناه، ابزار و درمان بسیار مؤثر بوده‌اند (دوست خواه، ۱۳۸۲: ۱۳۲).

دانش سنتی کاربرد گیاهان دارویی از آن جهت مهم به شمار می‌رود که استفاده از گیاهان دارویی نسبت به گذشته در جوامع بشری به‌ویژه جوامع شهری بیشتر شده است. گسترش استفاده از داروهایی با منشأ گیاهی و همچنین بروز اثرات منفی داروهای شیمیایی به واسطه عوارض جانبی این‌گونه داروها، موجب شده است تا توجه به دانش سنتی مردم محلی در رابطه با گیاهان دارویی مورد توجه قرار گیرد. زیرا همین دانش سنتی است که در صورت مکتوب شدن می‌تواند اطلاعات لازم در مورد گیاهان دارویی و خواص درمانی آن را در اختیار متخصصان طب سنتی، محققان، شرکت‌های داروسازی و سایر علاقه‌مندان قرار دهد. گسترش طب سنتی و استفاده از گیاهان دارویی برای حفظ سلامتی و درمان بیماری‌ها، به اطلاعات جامع و کامل و شناخت خواص و ویژگی‌های گیاهان دارویی نیاز دارد. یکی از راه‌های معرفی و شناخت بهتر گیاهان دارویی، استفاده از دانش تجربی اندوخته شده و سنتی گذشتگان یا ریش سفیدان و گیس سفیدان هر قوم و منطقه‌ای است (Lev and Amar, 2000: 193)، که به‌عنوان منبعی ارزشمند از داده‌ها و اطلاعات در مورد گیاهان هر منطقه جغرافیایی و خواص آن‌ها، در طول زمان آزموده شده و باتجربه گروه‌های انسانی غنی شده است.

غنی بودن فلور گیاهی ایران، فرهنگ و دانش غنی استفاده از گیاهان دارویی، وجود مراکز کهن علمی معتبر در شهرهای گوناگون ایران نظیر شیراز، ری و اصفهان و نیز دانشمندان شهیری چون ابوعلی سینا که طبابت بر اساس گیاهان دارویی را رواج دادند، هم‌چنین وجود علاقه و دانش به این علم در میان اقوام گوناگون ایرانی، سبب شکوفایی این علم بوده است (اهوازی و همکاران، ۱۳۸۶: ۴۶). اطلاعات مربوط به

دانش اکولوژیک سنتی مردم محلی از خواص دارویی ... ۲۰۷

استفاده از گیاهان دارویی در طول سالیان متمادی از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است، اما به دلیل گسست بین نسلی و تغییرات شدیدی که در عصر حاضر به وقوع پیوسته، ممکن است انتقال اطلاعات از افراد مسن به افراد جوان به درستی صورت نگیرد و نهایتاً به گم‌گشت‌ها و کم‌گشت‌های بسیار بینجامد بنابراین برای کاهش اثرات این فراموشی گسترده، ثبت دانسته‌های سنتی و ایجاد بایگانی‌هایی از دانش مردمان خردمند ضروری می‌باشد (فرهادی، ۱۳۹۳: ۲۵؛ Heinrich, 2000: 480). از سوی دیگر چنین دانشی می‌تواند منبعی فرهنگی و علمی و اجتماعی برای توسعه، حداقل در سطح محلی باشد. زیرا انتقال و فراگیری آن در اجتماعات محلی از طریق روابط رودررو و آموزش و آشنایی عملی انجام می‌شود، در طول زمان مورد آزمایش قرار می‌گیرد و با نیازهای جدید سازگار می‌گردد.

همان‌گونه که منطقه ارسباران محل تلاقی چند ناحیه جغرافیای گیاهی ایران-تورانی، اروپا-سیبری و مدیترانه‌ای (عصری و پرتونیا، ۱۳۹۵) و اقلیمی خزری، قفقازی و مدیترانه‌ای است؛ از منظر انسانی نیز محل تلاقی فرهنگ‌های متنوع انسانی فلات ایران، کرانه‌های غربی دریای خزر، قفقاز و آناتولی است. این گوناگونی طبیعی و انسانی، ظرفیت بالایی برای تکامل دانش گیاه‌شناسی بومی فراهم می‌کند که این گزارش به بخش بسیار کوچکی از آن پرداخته است. هدف تحقیق حاضر بررسی دانش سنتی اکولوژیکی مردم محلی در رابطه با گیاهان دارویی موجود در منطقه ارسباران (گیاهان مورد استفاده، انواع استفاده‌ها، فصل برداشت، اندام‌های مورد استفاده، نحوه استفاده و موارد مشابه) برای حفظ سلامتی یا درمان بیماری‌های انسانی است. خاطرنشان می‌گردد که در این تحقیق، به دانش سنتی مردم محلی از خواص دارویی گونه‌های گیاهی علفی و بوته‌ای پرداخته می‌شود و گیاهان چوبی و درختان و استفاده‌های دام‌پزشکی از گیاهان موردنظر نیست.

مرور پیشینه پژوهش

در این بخش، پژوهش‌های مرتبط با منابع گیاهی منطقه ارسباران و دانش سنتی مردم در مورد گیاهان دارویی مورد بررسی قرار گرفته است.

حمزه و همکاران (۱۳۸۹) در توصیف و تحلیل مقدماتی پوشش گیاهی منطقه ارسباران در مجموع ۱۰۶۷ گونه و زیرگونه گیاهی از این منطقه ذکر کرده‌اند. محققان این گیاهان را متعلق به ۴۵۱ جنس و ۸۹ تیره گیاهی می‌دانند و می‌افزایند از این تعداد ۱۸ گونه انحصاری (ویژه) ایران هستند. همچنین تیره‌های Poaceae, Asteraceae, Papilionaceae و Rosaceae دارای بیشترین تنوع گونه‌ای و هرکدام بالاتر از ۲۰ جنس بوده‌اند.

خالقی و همکاران (۱۳۹۶) در بررسی خود به مطالعه دانش سنتی اکولوژیک مردم محلی در روستاهای جنگل‌های ارسباران در مورد استفاده‌های چوبی، علوفه‌ای و دارویی از درختان اقدام ورزیده‌اند. در این مطالعه که به روش پژوهش مردم‌نگاری بوده، نتایج نشان داد که مردم روستاهای این منطقه جنگلی از ۲۰ گونه درختی استفاده می‌نمایند که هشت گونه از آن‌ها استفاده دارویی دارند. اندام‌های درختی برای برآورد احتیاجات دارویی شامل ریشه، پوست، برگ، گل و میوه می‌باشند اما باید تأکید گردد که میوه درختان بیشترین سهم را در استفاده‌های دارویی به خود اختصاص می‌دهد.

ذوالفقاری و همکاران (۱۳۹۱) به شناسایی گیاهان دارویی منطقه ارسباران و دانش سنتی مردم محلی در مورد آن‌ها پرداخته‌اند و در بخشی از یافته‌های خود بیان می‌دارند که طب سنتی و باروهای مردمی در مورد گیاهان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است به‌گونه‌ای که بیش از ۵۰ گونه گیاهی از ۳۰ خانواده گیاهی در طب سنتی مردم محلی منطقه دارای کاربرد دارویی می‌باشند، که در این میان خانواده‌های Labiatae, Rosaceae, Compositae به ترتیب دارای بیشترین مصرف در منطقه می‌باشند.

بارانی و همکاران (۱۳۹۰) دانش گیاه‌شناسی محلی مردمان چهارباغ استان گلستان از گیاهان دارویی را مورد پژوهش قرار دادند. برای جمع‌آوری دانش مردم در این زمینه

دانش اکولوژیک سنتی مردم محلی از خواص دارویی ... ۲۰۹

از روش‌های مشاهده، مصاحبه و همچنین تکمیل پرسشنامه‌ها استفاده شد. نتایج نشان داد که مردم این منطقه ۲۰ گونه گیاهی از خانواده‌های گوناگون را به صورت سنتی برای درمان برخی بیماری‌ها مورد استفاده قرار می‌دهند.

بازگیر (۱۳۹۳) در بررسی استفاده‌های سنتی گیاهان دارویی توسط مردم منطقه کاکا شرف خرم‌آباد که به روش مردم‌نگاری و با ابزارهای مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته، ساختار نیافته و مشاهده مشارکتی صورت گرفت، ۲۶ گونه گیاهی دارویی شناسایی کرده که ۹ گونه آن درختی و درختچه‌ای و ۱۷ گونه آن بوته‌ای و علفی بوده است.

بازگیر و همکاران (۱۳۹۴) به گیاه مردم‌نگاری گونه برودار در منطقه کاکا شرف شهرستان خرم‌آباد پرداخته‌اند. این پژوهش استفاده‌های ملموس امروزی مردم محلی از گونه برودار را نشان داده است. روش پژوهش مردم‌نگاری بوده و از ابزارهای مصاحبه ساختار نیافته، نیمه ساختاریافته و مشاهده مشارکتی بهره برده شده است. نتایج به دست آمده در طبقه استفاده دارویی از این گیاه نشان می‌دهد که اهالی این منطقه از میوه گونه برودار به شکل برشته و یا آرد آن برای پیشگیری و یا درمان بیماری‌های گوارشی استفاده می‌کنند.

بهرامی و کمالی (۱۳۹۱) به معرفی گیاهان دارویی اکوسیستم مرتعی خرابه سنجی ارومیه با تأکید بر دانش سنتی پرداخته‌اند. در این تحقیق ۴۶ گونه دارویی متعلق به ۱۴ تیره گیاهی جمع‌آوری و شناسایی شده است و قسمت‌های مورد استفاده آن‌ها توسط مردم ذکر شده است. تیره‌های Gramineae، Papilionaceae و Asteraceae دارای بیشترین گونه‌های مورد استفاده دارویی در منطقه می‌باشند. همچنین محققان بیان کرده‌اند که مردم محلی علاوه بر مصرف دارویی این گیاهان، از آن‌ها استفاده‌های خوراکی هم می‌کنند.

شریفی‌فر و همکاران (۱۳۸۹) به بررسی اتنوبوتانی گیاهان دارویی شهرستان سیرجان استان کرمان پرداخته‌اند. برای جمع‌آوری اطلاعات این تحقیق از جمله موارد

مصرف، نحوه استفاده و قسمت مورد استفاده گیاهان جمع‌آوری شده از پرسشنامه استفاده شده است. برای شناسایی گیاهان منطقه، آن‌ها را به هرباریوم دانشکده داروسازی دانشگاه علوم پزشکی کرمان منتقل کرده‌اند. نتایج تحقیق نشان از اطلاعات قابل توجه مردمان این منطقه در استفاده از گیاهان دارویی دارد. بیشترین موارد استفاده از گیاهان دارویی در این منطقه مربوط به درمان بیماری‌های دستگاه گوارش بوده است. (Mosaddegh, Naghibi) و همکاران (۲۰۱۲) در تحقیق خود به شناسایی گیاهان دارویی و استفاده سنتی از آن‌ها در استان کهگیلویه و بویراحمد پرداخته‌اند. اطلاعات این تحقیق از طریق پرسشنامه و مصاحبه نیمه ساختاریافته با افراد مطلع در زمینه گیاهان دارویی (افراد مسن، چوپانان، پزشکان محلی و ...) جمع‌آوری شده است. برای شناسایی گیاهان دارویی مورد استفاده، نمونه‌ها با پیمایش در مناطق گوناگون به همراه افراد آگاه محلی جمع‌آوری شده و در هرباریوم مورد شناسایی قرار گرفتند. در مجموع ۱۳۸ گونه گیاهی که استفاده سنتی دارویی داشته‌اند شناسایی شده‌اند.

بارانی و همکاران (۱۳۸۹) به بررسی دانش بومی درمانگران شکسته‌بندی (ارتوپدی) سنتی در روستای سراب شهرک علیا از توابع شهرستان قروه با هدف جمع‌آوری، ثبت و ضبط دانش سنتی و بومی آن‌ها در منطقه پرداختند. برای جمع‌آوری اطلاعات از روش‌های مصاحبه و مشاهده مشارکتی بهره گرفته شد. یافته‌ها در این پژوهش شامل دانش بومی مربوط به شناسایی و تشخیص گیاهان دارویی، دانش مربوط به مصارف دارویی و همچنین نحوه تهیه و استفاده از چهار گونه گیاهی از تیره‌های گوناگون بود.

میردیلیمی و همکاران (۱۳۹۳) به مطالعه اتنوبوتانی و اتنواکولوژی گونه‌های دارویی مراتع کچیک در شمال شرق استان گلستان مبادرت ورزیدند. جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از مصاحبه و پرسشنامه در سه مرحله انجام شد و اطلاعاتی مانند زمان جمع‌آوری، پراکنش اکولوژیکی، نام محلی، خواص درمانی و اندام دارویی مورد استفاده برای گیاهان مورد مطالعه، مجموعاً با استفاده از ۲۳۴ پرسشنامه ثبت شد. در این بررسی تعداد ۴۵ گونه دارویی- خوراکی، متعلق به ۲۱ خانواده با توجه به سابقه

مصرف توسط مردم محلی معرفی شد. نتایج نشان داد که مردم محلی نه تنها دارای اطلاعاتی در زمینه خواص درمانی گونه‌های دارویی هستند، بلکه در مورد خصوصیات اکولوژیکی گیاهان (اتنواکولوژی) نیز اطلاعات گران‌بهایی دارند که حتی بدون نیاز به عملیات اکولوژیکی و صرف هزینه و زمان بسیار جهت آماربرداری، می‌توان پراکنش تقریبی آن‌ها را نیز برآورد کرد.

مواد و روش‌ها

جنگل‌های ارسباران ۱۳۰ هزار هکتار وسعت داشته و حدود ۱۰۰۰ گونه گیاهی و ۳۰۰ گونه جانوری در آن‌ها یافت می‌شود. این جنگل‌ها از شمال به رود مرزی ارس، از جنوب به ارتفاعات شهرستان‌های تبریز و سراب و از شرق به مرز استان‌های اردبیل و آذربایجان شرقی و از غرب به شهرستان‌های جلفا و مرند محدود می‌شوند. میانگین بارندگی در جنگل‌های ارسباران حدود ۳۰۰ تا ۴۵۰ میلی‌متر گزارش شده است (اداره کل محیط‌زیست آذربایجان شرقی، ۱۳۹۴).

مطالعه حاضر در چهار روستای جنگلی کلاثور، خریل، بالان و وایقان انجام شده است. این روستاها در اعماق جنگل‌ها واقع و سه روستای کلاثور، خریل و بالان از توابع دهستان میشه‌پاره شهرستان کلبر و روستای وایقان از توابع دهستان منجوان غربی شهرستان خداآفرین می‌باشند. جامعه انسانی مورد مطالعه، مردم روستاهای یادشده در بالا می‌باشند که طبق سرشماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۰، روستای کلاثور دارای جمعیت ۹۰ نفر، روستای خریل ۱۰۶ نفر، روستای بالان ۳۸ نفر و روستای وایقان دارای جمعیت ثابت ۴۳ نفر^۱ می‌باشند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). شغل اصلی مردم این روستاها دامداری است و در برخی موارد، بعضی از خانواده‌ها در کنار شغل دامداری به‌صورت محدود به کار کشاورزی نیز می‌پردازند. زبان مردم ترکی آذری است و افراد

۱. حدود ۶۸ خانوار غیر دائم در روستای وایقان وجود دارند که جمعیت آن‌ها در آمارهای مرکز آمار ایران ضبط نشده است.

که‌نسال به زبان تاتی نیز تکلم می‌نمایند. داده‌ها در فاصله مرداد ۱۳۹۳ تا تیرماه ۱۳۹۴ و در طول ۶۱ روز جمع‌آوری شد.

ابزار گردآوری اطلاعات در این تحقیق مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته و ساختار نیافته، مشاهده و مشاهده مشارکتی بوده است. در اوایل حضور محقق در عرصه، مصاحبه پراستفاده‌ترین ابزار گردآوری داده‌های تحقیق بوده است. مصاحبه‌های اولیه به صورت ساختار نیافته و با افراد گوناگون به صورت انفرادی و گروهی صورت پذیرفت و از آن‌ها اطلاعات اولیه‌ای در مورد موضوع تحقیق به دست آمد. پس از این مرحله و با روشن شدن برخی از جوانب تحقیق، اغلب مصاحبه‌ها به صورت نیمه ساختاریافته پیش رفت. در مجموع برای گردآوری دانش محلی موجود در رابطه با خاصیت دارویی گیاهان علفی و بوته‌ای در مناطق مورد بررسی، ۲۳ مصاحبه صورت گرفت که ۱۸ مصاحبه به صورت فردی و ۵ مصاحبه به صورت گروهی انجام شدند. محقق برای اطمینان از صحت و اعتبار یافته‌های خود، دانش موجود در مورد هرگونه گیاهی را از ۴ تا ۶ اطلاع‌رسان جویا می‌شد و در صورت عدم تناقض در گفته‌های آن‌ها، اطلاعات به دست آمده را به عنوان دانش سنتی موجود در مورد آن گیاه می‌پذیرفت. البته در مورد برخی گیاهان (۶ مورد) در اطلاعات اطلاع‌رسانان، تفاوت‌هایی وجود داشت که این اطلاعات یا آورده نشدند یا در برخی موارد به نظر اکثریت رجوع شد. همچنین در مرحله اول حضور محقق در منطقه که مصادف با اواخر تابستان بود تعداد کمی از نمونه‌های گیاهی دارویی مورد بررسی قرار گرفتند. تصاویر این گیاهان دارویی جمع‌آوری شده، با استفاده از دوربین عکاسی ثبت گردید و با مرور تصاویر با کارشناسان مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان آذربایجان شرقی، بسیاری از این گیاهان دارویی، شناسایی شدند. اما در مرحله دوم حضور در عرصه، نمونه‌های گیاهان دارویی متنوع‌تری با کمک روستائیان جمع‌آوری شد. از آنجایی که محقق بسیاری از این گونه‌ها را نمی‌شناخت در همراهی با گیاه‌شناسان محلی در مراجعت به قسمت‌های گوناگون عرصه روستاها، جمع‌آوری نمونه‌ها صورت گرفت. با ثبت نام محلی این گیاهان، نمونه‌ها برای شناسایی دقیق و علمی، به هرباریوم موسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور منتقل و با کمک گیاه‌شناسان حاذق موسسه، شناسایی شدند.

جدول ۱. مشخصات گیاهان دارویی مورد استفاده در منطقه مطالعه

ردیف	نام فارسی رایج	نام محلی	خانواده گیاهی	نام علمی	پراکنش محلی	اندام مورد استفاده	زمان جمع‌آوری	نحوه استفاده	مصارف دارویی
۱	سیرک یا پیاز زیتنی	گارگا سوغانی	Amaryllidaceae	<i>Allium giganteum</i> L.	مراتع آفتاب‌گیر، زمین‌های کشاورزی	گل	تابستان	خوراکی، خام	درمان اسهال به خصوص اسهال خونی
۲	بومادران	بومادران	Asteraceae	<i>Achillea millefolium</i> L.	مناطق سیلابی، آفتاب‌گیر و خاک ماسه‌ای	برگ و گل	تابستان	عصاره برگ و گل تر، جوشانده	التیام زخم و جراحات، بند آورنده خون‌ریزی بینی
۳	بابونه	بَبَنَه		<i>Anthemis nobilis</i> L.	سایه درختان جنگلی، مراتع	گل	اردیبهشت تا مهر	جوشانده، دم‌کرده	اشتها‌آور، رقیق‌کننده خون
۴	افسنطین یا افسنتین	یورونجه		<i>Artemisia absinthium</i> L.	اراضی سنگلاخ، آفتاب‌گیر	برگ و گل	تابستان	دم‌کرده	کمک به هضم غذا و اشتها‌آور
۵	بابا‌آدم	مُران گول		<i>Arctium lappa</i> L.	جنگل، اراضی پشت به آفتاب	برگ و ریشه	تابستان	جوشانده	تصفیه خون

درمان اسهال	جوشانده، تر	خرداد و تابستان	برگ و ساقه	مراتع	<i>Cichorium intybus</i> L.	کاسنی ساقیزی	۶
ادرار آور، دفع سنگ کلیه	جوشانده، خشک شده	مهرماه	ریشه و ریزوم	مراتع آفتاب گیر، زمین های مسطح	<i>Inula helenium</i> L.	زنجبیل شامی گولی	۷
التیام سوختگی ها	خوراکی، خام، ضماد برگ و گل	اردیبهشت و خرداد	برگ و گل	اراضی مرطوب، علفزارها	<i>Tragopogon collinus</i> Dc.	شنک یملیک	۸
بهبود سرماخوردگی همراه با سرفه، التیام زخم و جراحات	جوشانده، ضماد برگ های تازه	خرداد و تابستان	برگ	اراضی مرطوب (کنار رودخانه ها و چشمه ها)	<i>Tussilago farfara</i> L.	پای خر دیرناغی	۹
التیام سریع تر زخم ها، بهبود سرماخوردگی و سرفه	جوشانده، ضماد برگ های له شده	اردیبهشت تا شهریور	برگ	زمین های سنگلاخ، آفتاب گیر	<i>Cynoglossum amabile</i> Stapf & Drummond	سگ زبان آیت دیلی	۱۰
رفع سرفه های شدید	دم کرده، تر و خشک	تابستان	برگ و گل	مراتع آفتاب گیر	<i>Echium vulgare</i> L.	گل گاو زبان گی زبان	۱۱
رفع مسمومیت، خنک کننده بدن	شربت	تیر و مرداد	دانه	مراتع و زمین های کشاورزی	<i>Descurainia Sophia</i> (L.) Webb & Berth.	شووه زن خاکشیر	۱۲

۱۳	علف چشمه	بولاغ اوتی	<i>Nasturtium officinale</i> R. Br.	اراضی مرطوب (کنار رودخانه‌ها)	سرشاخه گلدار	خرداد، تیر و مرداد	جوشانده به صورت تر و یا خشک شده	اشتها آور، افزایش شیر زنان شیرده
۱۴	شاه دانه	چَتَنَ	<i>Cannabis sativa</i> L.	علفزارها، مزارع کشاورزی	دانه	شهریور	خوراکی	درمان یبوست، کاهش دردهای دوران قاعدگی زنان
۱۵	دم‌اسبی	قاطر قویروغی	<i>Equisetum arvense</i> L.	اراضی مرطوب (کنار رودخانه‌ها)	برگ	مرداد و شهریور	جوشانده، عصاره	بهبود گلودرد، بند آورنده خون‌ریزی بینی
۱۶	فرفیون	سوتتیین	<i>Euphorbia helioscopia</i> L.	مراعت، زمین‌های کشاورزی	برگ	خرداد و تابستان	ضماد	از بین بردن زگیل
۱۷	برگ سنا	گولی یونجا	<i>Coronilla varia</i> L.	مراعت آفتاب‌گیر	برگ	خرداد، تیر و مرداد	دم‌کرده	درمان معده درد و دیگر ناراحتی‌های گوارشی
۱۸	اکلیل‌الملک یا ناخنک	ساری یونجا	<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall	داخل دره‌ها	سرشاخه گلدار و بذر	خرداد و تیر	دم‌کرده	درمان بی‌خوابی و آرام‌بخش
۱۹	آهوماش زرد	ساری چیچج	<i>Lotus corniculatus</i> L.	کف دره‌های جنگلی، اراضی مرطوب	گل	تیر و مرداد	جوشانده	آرام‌بخش

۲۰	شیدر قرمز	گرمزی یونجا	<i>Trifolium pretense</i> L.	اراضی مرطوب، کنار آب‌های جاری	برگ و گل	تابستان	دم‌کرده	تصفیه خون
۲۱	شمعدانی	عطیرلی علاخ	<i>Geranium carolinianum</i> L.	مراتع آفتاب‌گیر	برگ و گل	تابستان	دم‌کرده	آرام‌بخش
۲۲	علف چای یا گل راعی	چای گلی	<i>Hypericum perforatum</i> L.	مراتع آفتاب‌گیر	سرشاخه‌های گلدار	تابستان	جوشانده و دم‌کرده	درمان سرماخوردگی
۲۳	فراسیون آسای سیاه	گورد علاغی	<i>Ballota nigra</i> L.	زمین‌های باز و آفتاب‌گیر	برگ و گل	مرداد و شهریور	جوشانده	درمان ناراحتی‌های زنانه
۲۴	گزنه سفید	ارکح گَزَنَ	<i>Lamium album</i> L.	دره‌های جنگلی، اراضی مرطوب	برگ	خرداد و تابستان	دم‌کرده، جوشانده	درمان خواب ادراری کودکان
۲۵	دم شیر	دالاما	<i>Leonurus cardiac L.</i>	جنگل‌ها، مراتع	برگ	تابستان	دم‌کرده، جوشانده	برطرف کردن فشارخون پایین
۲۶	بادرنجبویه	خانم تره‌سی	<i>Melissa officinalis L.</i>	مراتع اطراف روستاها	برگ و سرشاخه	خرداد، تیر و مرداد	دم‌کرده، خشک‌شده	درمان بی‌خوابی، آرام‌بخش
۲۷	مرزنجوش	قره یارپیز	<i>Origanum vulgare</i> L.	مراتع آفتاب‌گیر	برگ	اردیبهشت تا شهریور	دم‌کرده	رفع آبریزش بینی
۲۸	مریم گلی	داغ کُنجدی	<i>Salvia sclarea</i> L.	مراتع، زمین‌های سنگلاخی	برگ	تابستان	عصاره	التیام دندان‌درد

رفع التهابات دستگاہ گوارش، بادشکن	دم کرده، جوشانده	خرداد و تیر	برگ و ساقه	دامنه کوه‌ها، مراتع آفتاب‌گیر	<i>Satureja hortensis</i> L.	۲۹	مرزه	داغ مرزه‌سی
درمان سرماخوردگی، مرهم زخم‌های سوختگی	دم کرده، ضماد	تابستان	برگ و گل	دامنه‌های آفتاب‌گیر	<i>Stachys lavandulifolia</i> Vahl.	۳۰	چای کوهی	توکلیجه
خلط‌آور، درمان سرماخوردگی	جوشانده	تابستان	برگ	دره‌ها، میان تخته سنگ‌ها	<i>Stachys schtscheglevii</i> Sosn.	۳۱	پولک یا سنبله ارسبارانی	پولک
درمان ناراحتی‌های معده، بهبود سرفه‌های مزمن	دم کرده	خرداد و تیر	سرشاخه گلدار	اراضی آفتاب‌گیر و سنگلاخی	<i>Teucrium orientale</i> L.	۳۲	مریم نخودی	داغ چیمنی
رفع گلودرد و سرفه، افزایش میزان ادرار	جوشانده	خرداد و تابستان	برگ و گل	کنار چشمه‌های آب، کف دره‌ها	<i>Alcea rosea</i> L.	۳۳	گل ختمی	ختمی
بهبود سرماخوردگی	دم کرده	تابستان	برگ و گل	اراضی آفتاب‌گیر، اراضی مسطح	<i>Malva sylvestris</i> L.	۳۴	پنیرک صحرايي	پرینینج
تسکین‌دهنده انواع دردها	جوشانده و ضماد	تیر و مرداد	بذر	مراتع، زمین‌های کشاورزی	<i>Papaver orientale</i> L.	۳۵	خاشخاش	خاشخاش
درمان تپش قلب شدید	دم کرده	تیر و مرداد	برگ	مراتع آفتاب‌گیر	<i>Digitalis nervosa</i> Steud & Hochst. exBenth	۳۶	گل انگشتانه	بارماخ گولی

۳۷	بارهنگ	هاو	کف دره‌های جنگلی، برگ و	بهار و	جوشانده، خیس	بهبودی زخم‌های دهان و
	یارپاغی		اراضی مرطوب	تابستان	کردن بذر	لته، رفع عفونت گلو و سینه
۳۸	بسفایج	پَنَجَر	جنگل	ریزوم	جوشانده	درمان سرفه‌های شدید و ناراحتی‌های دستگاه گوارش
۳۹	زبان در قفا	دیل ملچه	اراضی مرطوب، علفزارها	برگ و گل	جوشانده، ضماد	ادرا آور
۴۰	غافث	عَفِیْث	جنگل، در سایه درختان	برگ	جوشانده	درمان عفونت‌های گلو
۴۱	پای شیر	أَمْبَح	جنگل، اراضی پشت به آفتاب	برگ	دم‌کرده	درمان ناراحتی‌های زنانه
۴۲	پنجه برگ	هاو علاج	مراتع و زمین‌های بایر	برگ	جوشانده	درمان ناراحتی‌های گوارشی، کمک به هضم غذا
۴۳	شیر پنیر اوتی	یوغورت	دره‌های جنگلی، اراضی مرطوب	برگ	ضماد	بهبودی سریع‌تر زخم‌ها
۴۴	گل ماهور	سیغیر قویروغی	دامنه کوه‌ها، مراتع	برگ	جوشانده، عصاره	درمان عفونت‌های گوارش
۴۵	تاتوره	بِی دَنه‌سی	مراتع آفتاب‌گیر	برگ و گل	عصاره	رفع درد گوش، التیام زخم‌ها
۴۶	بَنگ دانه	بات بات	مراتع آفتاب‌گیر	برگ	جوشانده	آرام‌بخش و خواب‌آور

نتایج و بحث

از منطقه مورد مطالعه ۴۶ نمونه گیاه دارویی غیرچوبی از ۲۰ خانواده گردآوری شد. اهالی منطقه بر اساس دانشی که از گیاهان دارویی و خواص و ویژگی‌های آن‌ها دارند، به‌خوبی می‌دانند که هر قسمت موردنیاز از گیاه را در چه مقطع زمانی از رویش و فصل جمع‌آوری کنند. آن‌ها زمان و مکان رویش هر گیاه را به‌خوبی می‌دانند و در زمان مناسب، گیاهان را از رویشگاه موردنظر، جمع‌آوری کرده و برای درمان انواع بیماری‌ها به کار می‌گیرند. گونه‌های گیاهی دارویی ذکرشده به همراه اطلاعات دریافت شده شامل نام محلی، پراکنش محلی، نحوه استفاده، اندام مورد استفاده، فصل برداشت و مصارف دارویی در جدول ۱ آمده است. مردم محلی بر اساس عواملی چون زمان پیدایش اندام گیاهان، زمان رسیدن بذر، زمان اتمام دوره رویش گیاهی و همچنین ابتلا افراد به برخی بیماری‌ها در زمان خاصی از دوره رویشی گیاهان، اقدام به جمع‌آوری اندام‌های گوناگون گیاهی می‌کنند. این اندام‌ها شامل برگ، گل، دانه، ریشه، ریزوم، ساقه و سرشاخه گلدار گیاهان می‌باشد. به گفته افراد محلی، جمع‌آوری ریشه گیاهان در بیشتر موارد در اواخر دوره رویش گیاهی صورت می‌گیرد؛ البته زمان جمع‌آوری بذور گیاهان دارویی نیز در بیشتر موارد در اواخر دوره رویش گیاهی است. با توجه به این که زمان اتمام دوره رویش در گیاهان گوناگون علفی متفاوت است، اهالی منطقه، برای جمع‌آوری گیاهان موردنیاز خود برای استفاده‌های دارویی، نوبت‌های گوناگونی به عرصه می‌روند. همچنین اهالی منطقه، گیاهان دارویی را به اشکال متنوعی مورد استفاده قرار می‌دهند. این اشکال عبارت‌اند از: خام (خوراکی)، جوشانده، دم‌کرده، عصاره و ضماد. البته در برخی موارد ممکن است اندام خاص یک گیاه را به شکل‌های گوناگون مورد استفاده قرار دهند که این تنوع استفاده، باعث تغییر در خاصیت دارویی اندام‌های موردنظر می‌شود.

با توجه محدودیت صفحات نوشته، امکان تشریح شیوه استفاده از تمام گیاهان جدول ۱ وجود ندارد از این رو به‌عنوان نمونه، توضیحات تکمیلی برای سه گونه بسفایج، چای کوهی و تاتوره آورده می‌شود.

پَنجَر (Panjar): نام فارسی این گیاه، بسفایج می‌باشد. این گیاه در جنگل و در بین خزه‌های تخته‌سنگ‌های جنگلی یافت می‌شود. اندام دارویی گیاه که مورد استفاده روستاییان قرار می‌گیرد؛ ریزوم می‌باشد. به همین منظور، ابتدا ریزوم‌ها را از خاک بیرون می‌آورند و بعد آن‌ها را برای چند روزی در مقابل آفتاب خشک می‌کنند. روستاییان از بوی نامطبوع و ناخوشایند بسفایج گله دارند. ریزوم‌ها در نمونه‌های تازه، طعم شیرینی دارند و به تدریج مزه شبیه به پوست انار و ناخوشایند پیدا می‌کنند. موارد مصرف آن برای درمان سرفه‌های شدید و ناراحتی‌های دستگاه گوارش است. این گیاه همانند بیشتر داروهای گیاهی به‌صورت جوشانده مصرف می‌شود. در برخی موارد به علت طعم ناخوشایند آن، به مقدار کم همراه چای استفاده می‌شود.

توکلیجه (Tooklijah): نام فارسی این گیاه، چای کوهی است. معنای کلمه توکلیجه، پشمالو است. به دلیل وجود کاسبرگ‌های کرکدار، این گیاه را توکلیجه نام نهاده‌اند. طبق تجربه افراد محلی، چای کوهی در دامنه آفتاب‌گیر کوه‌ها رشد می‌کند. مردم روستایی برگ و گل تازه یا خشک‌شده گیاه را به‌صورت جوشانده و دم‌کرده برای درمان سرماخوردگی مورد استفاده قرار می‌دهند در برخی موارد به‌عنوان مرهم بر روی زخم‌هایی که در اثر سوختگی به وجود می‌آیند، استفاده می‌شود. نکته قابل‌توجه در مورد چرای دام‌ها از این گیاه می‌باشد. بر اساس تجربه روستاییان، زمانی که گوسفندان از این گیاه چرا کنند؛ شیر آن‌ها معطر و خوش‌بو می‌شود. اما وقتی که گوسفندان شیرده در منطقه‌ای بیش از مقدار معمول از چای کوهی تغذیه کنند در شیر آن‌ها خون‌دیده می‌شود. هم‌چنین چوپان‌ها همیشه مراقبت می‌کنند که دام‌های باردار این گیاه را تعلیف نکنند؛ چرا که بر اساس تجربه آن‌ها، باعث سقط‌جنین دام‌ها می‌شود.

بی دَنه‌سی (Bay danasi): نام فارسی این گیاه، تاتوره می‌باشد. در مراتع آفتاب‌گیر روستاها رشد می‌کند و طبق مشاهدات روستاییان به‌هیچ‌وجه تحمل سایه درختان را ندارد و به‌سرعت از بین می‌رود. مردم روستایی در تابستان برگ و گل‌های آن را برداشت می‌کنند. از عصاره گل و برگ له شده این گیاه برای رفع درد گوش و همچنین از برگ له شده آن برای التیام زخم‌ها و کاهش درد در قسمت‌های آسیب‌دیده بدن استفاده می‌کنند. خصوصیتی که افراد محلی برای آن بیان می‌دارند این است که جزء اولین گیاهانی است که در اواخر تابستان شروع به خشک شدن می‌کند. دامداران، این گیاه را برای دام‌ها سمی می‌دانند. به همین علت دام‌ها را از چرای آن بر حذر می‌دارند، دام‌ها در بیشتر موارد بعد از چرای این گیاه دچار مسمومیت می‌شوند.

- پراکنش محلی گیاهان

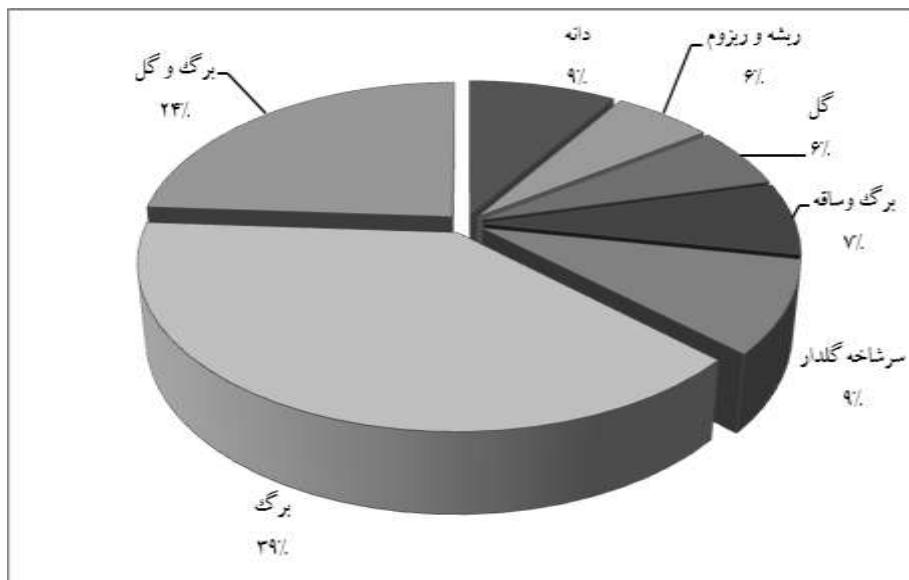
افراد روستایی، بر اساس تجربه‌ای که در زمان جمع‌آوری گیاهان دارویی به دست آورده‌اند به‌خوبی با پراکنش محلی گیاهان دارویی آشنا هستند. آگاهی از پراکنش محلی گیاهان، افراد را قادر می‌سازد که در فصل برداشت گیاهان، به‌راحتی گونه موردنیاز را بیابند. این آگاهی سبب کاهش اتلاف وقت و همچنین کاهش میزان انرژی موردنیاز برای یافتن گیاهان موردنظر می‌شود. افراد محلی بر اساس موقعیت زمین از لحاظ سنگلاخی بودن، مرطوب بودن، جنگلی یا مرتعی بودن، علفزارها، زمین‌های کشاورزی و ... پراکنش محلی گیاهان قابل‌استفاده برای درمان انواع بیماری‌ها را طبقه‌بندی می‌کنند. بر اساس این طبقه‌بندی، بیشترین فراوانی گیاهان دارویی در زمین‌های مرتعی (۵۰٪) و زمین‌های جنگلی (۱۷/۴٪) و کمترین میزان آن نیز با ۴/۴٪ برای گونه‌هایی می‌باشد که هم در اراضی جنگلی و هم در اراضی مرتعی مشاهده می‌شوند. تعداد گیاهان دارویی متنوع در اراضی دیگر نیز در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲- پراکنش محلی گیاهان دارویی مورد استفاده در منطقه پژوهش برحسب درصد

پراکنش محلی گیاهان	جنگل		مرتع		جنگل و مرتع	زمین کشاورزی و علفزار	مرتع، زمین کشاورزی و علفزار	اراضی بسیار مرطوب	مجموع
	سنگلاخی و شیب‌دار	مسطح، مرطوب و کم شیب	سنگلاخی و شیب‌دار	مسطح و کم شیب					
تعداد	۴	۴	۶	۱۷	۲	۳	۵	۵	۴۶
درصد	۱۷/۴		۵۰		۴/۴	۶/۵	۱۰/۸۵	۱۰/۸۵	۱۰۰

- اندام مورد استفاده

آگاهی از خواص اندام‌های متفاوت یک گیاه، سبب کاربرد آن برای درمان بیماری‌های گوناگون می‌شود. مردم محلی بیشتر از برگ، گل، بذر، ریشه، ریزوم، ساقه، سرشاخه گل‌دار و ... گیاهان استفاده می‌کنند. بیشترین بخش قابل استفاده گیاهان دارویی برای مردم محلی، برگ گیاهان (۳۹٪) و برگ و گل (بخش برگ و گل، یعنی این که از هر دو بخش گل و برگ یک گیاه استفاده دارویی صورت می‌گیرد) (۲۴٪) می‌باشد و کمترین بخش مورد استفاده، ریشه و ریزوم (۶٪) و گل گیاهان (۶٪) است (شکل ۱). از جمله ریشه و ریزوم‌های مورد استفاده، به سه مورد اشاره شده است که عبارت‌اند از: زنجبیل شامی، بابا آدم و بسفایج.

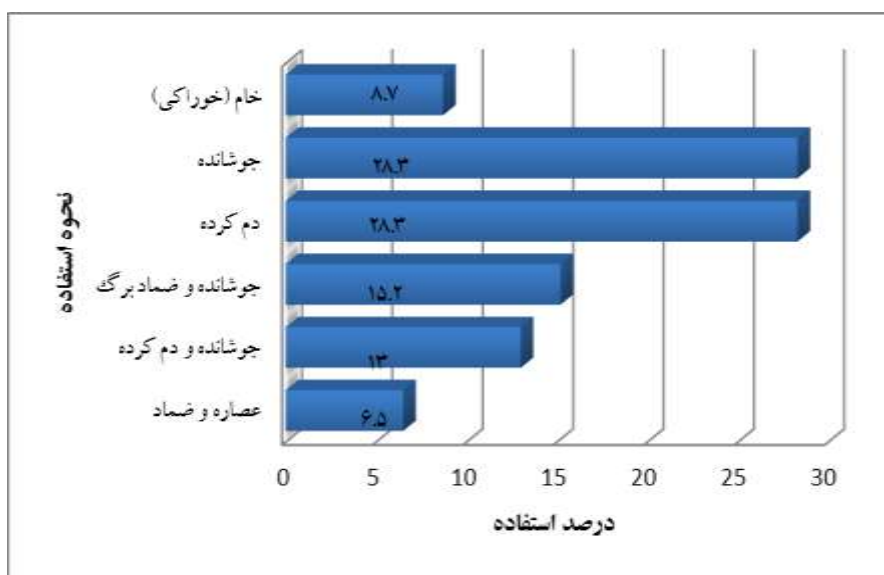

شکل ۱- اندام‌های گیاهی مورد استفاده دارویی توسط مردم محلی برحسب درصد

- نحوه استفاده

یکی از مهم‌ترین موارد مرتبط با استفاده از گیاهان دارویی، دانش نحوه بهره‌گیری از گیاهان دارویی می‌باشد. این دانش شامل استفاده گیاهان به صورت جوشانده، دم‌کرده، ضماد، مصرف برگ یا بذر به صورت خام (خوراکی)، عصاره و ... می‌باشد. نکته مهمی که باید به آن اشاره کرد متفاوت بودن خاصیت دارویی اندام خاص یک گیاه با توجه به نحوه استفاده آن می‌باشد. به عنوان مثال، گیاه چای کوهی به دو شکل دم‌کرده و ضماد مورد استفاده قرار می‌گیرد که دم‌کرده برای درمان سرماخوردگی و ضماد به عنوان مرهم برای درمان سوختگی مورد استفاده قرار می‌گیرد. البته عکس مطلب بالا نیز صادق می‌باشد، به طوری که گیاهانی وجود دارند که به نحوه‌های گوناگونی مورد استفاده قرار می‌گیرند اما خواص درمانی یکسانی برای آن‌ها ذکر می‌شود. مثلاً بذره‌های گیاه خشخاش به دو صورت جوشانده و ضماد مورد استفاده قرار گرفته اما در هر دو مورد با هدف تسکین انواع دردها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

با توجه به این که برخی از گونه‌ها دارای چندین نحوه استفاده می‌باشند؛ طبقه‌بندی شکل ۲ برای تلخیص بهتر یافته‌ها ارائه شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود بیشترین نحوه استفاده مربوط به دم‌کرده و جوشانده اندام‌های گیاهی است که هرکدام ۲۸/۳٪ اشکال استفاده را به خود اختصاص داده‌اند و کمترین میزان مربوط به عصاره و ضماد است که ۶/۵ درصد را به خود اختصاص می‌دهند.

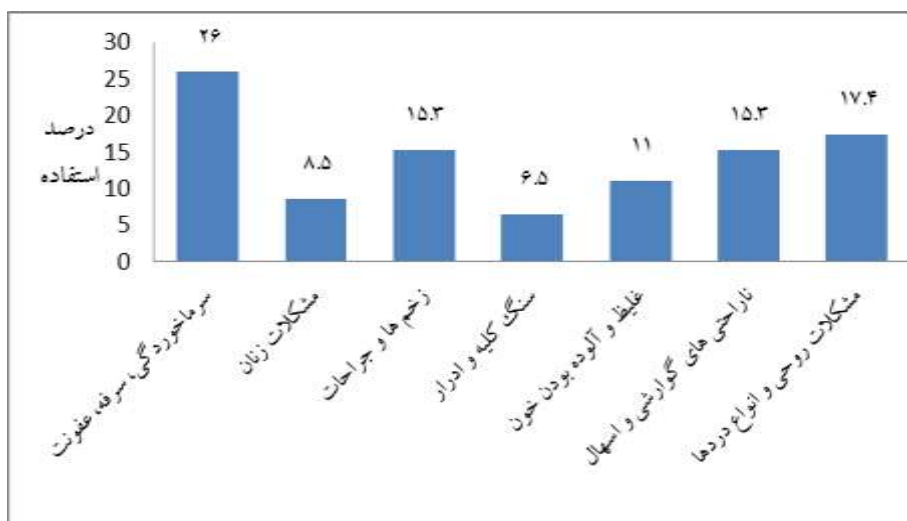
شکل ۲- نحوه استفاده از گیاهان دارویی در منطقه پژوهش

- مصارف دارویی

در نهایت باید خاطرنشان کرد که روستاییان برای درمان بیماری‌های انسانی متنوعی از گیاهان دارویی استفاده می‌کنند که مهم‌ترین آن‌ها شامل سرماخوردگی، بیماری‌های زنان، بیماری‌های گوارشی، ترمیم زخم‌ها و جراحات، تصفیه خون، مشکلات روحی و انواع دردها و ... می‌باشد. بیشترین کاربرد دارویی گیاهان، برای درمان سرماخوردگی و رفع سرفه (۲۶٪) است. البته کاربرد زیاد گیاهان به‌عنوان داروی آرام‌بخش نیز

دانش اکولوژیک سنتی مردم محلی از خواص دارویی ... ۲۲۵

قابل ملاحظه است به طوری که ۱۷/۴ درصد از انواع کاربردها را به خود اختصاص داده است.

شکل ۳- کاربردهای دارویی گیاهان در منطقه پژوهش

در روستاهای منطقه مورد بررسی، بیشتر مردم محلی دارای دانش غنی در رابطه با گیاهان دارویی و نحوه استفاده از آنها هستند. دانش سنتی مردم محلی در این رابطه، گیاهان علفی متعلق به ۲۰ تیره گیاهی را در برمی گیرد. در میان این تیره‌ها، ۲۲ درصد کل گونه‌های گیاهی از Lamiaceae و ۱۷ درصد از Asteraceae هستند. همچنین دو گونه گیاهی دم‌اسبی و بسفایج از نهانزادان آوندی و سایرین از پیدازادان گلدار می‌باشند.

حمزه و همکاران (۱۳۸۹) در توصیف و تحلیل مقدماتی پوشش گیاهی منطقه ارسباران، ۱۰۶۷ گونه و زیرگونه گیاهی ذکر کرده‌اند که تیره Asteraceae دارای بیشترین تنوع گونه‌ای بوده است، در تحقیق حاضر نیز که در بخشی از منطقه ارسباران صورت گرفته، گیاهان دارویی که مردم روستایی از آنها بهره می‌گیرند تیره

Asteraceae یکی از دو تیره مهم می‌باشد که ۱۷ درصد از کل گونه‌ها را به خود اختصاص می‌دهد.

بررسی خالقی و همکاران (۱۳۹۶) در مورد دانش سنتی اکولوژیک مردم ارسباران در رابطه با استفاده دارویی از درختان جنگلی توسط محقق گزارش حاضر صورت گرفته و کار جمع‌آوری داده‌های آن همزمان با جمع‌آوری داده‌های بررسی حاضر انجام گرفته است.

در تحقیق خالقی و همکاران (۱۳۹۶) همانند این گزارش، مردم روستایی از اندام‌های متنوع استفاده‌های دارویی می‌کنند اما میزان استفاده دارویی از میوه درختان نسبت به سایر اندام‌ها برتری قابل ملاحظه‌ای دارد در صورتی که این امر در مورد گیاهان علفی و بوته‌ای این گزارش، در استفاده از برگ گیاهان صادق می‌باشد. همچنین نوع استفاده فقط به دو صورت جوشانده اندام‌ها و یا استفاده خام آن‌ها می‌باشد که در مقابل، استفاده به اشکال متنوع گزارش فوق از تنوع کمتری برخوردار است. همچنین می‌توان نتیجه گرفت که تنوع مصارف دارویی در هر دو پژوهش بسیار بالا بوده به طوری که هم از درختان جنگلی و هم گیاهان علفی و بوته‌ای برای درمان انواع گوناگون بیماری‌ها بهره گرفته می‌شود.

در تحقیق دیگری ذوالفقاری و همکاران (۱۳۹۱) به شناسایی گیاهان دارویی از فلور ارسباران، حوضه مردانقم چای و مطالعه دانش سنتی مردم محلی مرتبط با گیاهان دارویی و عوامل مؤثر بر آن پرداخته‌اند، نتایج نشان داده که مردم حوضه مردانقم چای از ۵۶ گیاه دارویی متعلق به ۳۰ خانواده گیاهی استفاده سنتی می‌کنند. نتایج پژوهش یادشده با نتایج تحقیق حاضر بسیار نزدیک می‌باشد، به خصوص از نظر گونه‌های شناسایی شده، اما نتایج نوع استفاده‌های دارویی بسیار متفاوت است و جامعه انسانی تحقیق حاضر استفاده‌های به مراتب غنی‌تری از گیاهان دارند. این تحقیق و تحقیق حاضر با این که هر دو در منطقه ارسباران (اما در دو حوزه گوناگون) صورت گرفته‌اند و محل‌های گردآوری داده‌های آن‌ها با یکدیگر فاصله زیادی ندارند اما خانواده‌های

گیاهی Rosaceae, Compositae, Labiatae دارای بیشترین گونه‌های مورد استفاده در تحقیق ذوالفقاری و همکاران (۱۳۹۱) هستند و در مقابل، در پژوهش حاضر، بیشترین گونه‌های مورد استفاده توسط جوامع محلی از دو خانواده Lamiaceae (یا Labiatae) و Asteraceae هستند. گرچه ممکن است فرهنگ محلی در فواصل کوتاه تغییر کند اما صحت یا اعتبار این پژوهش‌ها نیز می‌تواند موجب بروز نتایج متفاوت گردد. بنابراین در صورت وجود اعتبار پژوهشی، بهتر است مطالعه‌ای اتنوبوتانیکی گسترده‌ای در حوزه ارسباران انجام شود. از سوی دیگر خانواده نعنائیان (Labiatae یا Lamiaceae) در گزارش فعلی و گزارش ذوالفقاری و همکاران (۱۳۹۱) جز خانواده‌های دارای کاربردهای دارویی گسترده بوده است. بر اساس مطالعه حمزه و همکاران (۱۳۸۹) نیز تیره نعنائیان چهارمین تیره پرتعداد منطقه ارسباران بوده است.

قابل ذکر است که تیره نعنائیان یکی از تیره‌های گیاهی با فراوانی بالای گونه‌های حاوی مواد آروماتیک و دارویی است که در گزارش‌های (Khoury et al., 2016) و (Ramasubramania, 2012) مورد اشاره قرار گرفته است. بهرامی و کمالی (۱۳۹۱) در شناسایی دانش سنتی مردم روستای خرابه سنجی بیان می‌کنند که مردم محلی در کنار استفاده دارویی از گیاهان، از آن‌ها استفاده‌های خوراکی نیز دارند. این مصرف خوراکی توسط مردم ارسباران نیز مشاهده و بررسی شده است اما به علت محدودیت تعداد صفحات و نیز انسجام موضوعی گزارش نیامده است، همچنین تعداد گونه‌های گیاهی مورد استفاده (۴۶ گونه) در تحقیق بهرامی و همکاران با تعداد گونه‌های مورد استفاده در این تحقیق یکسان است گرچه در آن گزارش ۴۶ گونه مورد بررسی متعلق به ۱۴ تیره گیاهی بوده‌اند. بازگیر (۱۳۹۳) نیز در بررسی استفاده‌های سنتی دارویی گیاهان در روستای چشمه‌علی خرم‌آباد ۲۶ گونه دارویی شناسایی کرد که نه گونه آن درختی و درختچه‌ای و ۱۷ گونه آن بوته‌ای و علفی بوده است. بنابراین با توجه به این که در این مطالعه ۴۶ گونه گیاهی علفی مکتوب شده است؛ در منطقه ارسباران تنوع بالاتری از خانواده‌های گیاهی مورد استفاده دارویی قرار می‌گیرند که مبین دانش غنی اجتماع

محلی از گیاهان دارویی است. گرچه تنوع گونه‌های گیاهی در هر اکوسیستمی از عوامل تعیین‌کننده غنای دانش محلی است.

در مطالعه شریفی و همکاران (۱۳۸۹) نیز همانند تحقیق حاضر از تمام‌اندام‌های گیاهی یادشده در قسمت نتایج این تحقیق، بهره گرفته می‌شود و برگ گیاهان دارای بیشترین استفاده دارویی در میان جوامع محلی ذکر شده است. همچنین بیشترین کاربرد دارویی گیاهان برای درمان بیماری‌های دستگاه گوارش عنوان گردیده، درحالی‌که در تحقیق حاضر بیشتر کاربرد گیاهان دارویی برای درمان سرماخوردگی و رفع سرفه بوده است. همچنین میر دیلمی و همکاران (۱۳۹۳) در شمال شرق استان گلستان استفاده دارویی از ۴۵ گونه گیاهی در ۲۱ خانواده را گزارش کرده‌اند که چهار گونه چوبی و مابقی گیاهان علفی و بوته‌ای بودند. اما نکته مهمی که باید اشاره گردد اطلاعات گران‌بهای مردم محلی در شمال شرق استان گلستان در مورد خصوصیات اکولوژیکی گیاهان (اتنواکولوژی) می‌باشد که به‌نوعی می‌توان گفت این قبیل اطلاعات در میان مردم روستایی ارسباران نیز مشاهده شد چرا که این مردم نیز محل پراکنش گیاهان را به‌خوبی می‌دانند، این اطلاعات ارزشمند بدون شک سبب خواهد شد که بدون نیاز به عملیات اکولوژیکی و صرف هزینه و زمان بسیار جهت آماربرداری، بتوان پراکنش تقریبی گیاهان را برآورد نمود.

نتیجه‌گیری

می‌توان گفت همزیستی انسان در طبیعت و در کنار گیاهان از آغاز خلقت مهم‌ترین تأثیر را در شکل‌گیری فرهنگ‌های انسانی داشته است. فرهنگ در طول زمان تکامل می‌یابد و اکنون نیز گیاهان به اشکال متفاوت در زندگی مردم حضور دارند. نقش مهم گیاهان در بقاء جسم و روح انسان در هر شکلی به تجربه، دانش و مهارت ساکنان سرزمین‌های گوناگون بازمی‌گردد. پژوهش‌های گوناگون در این زمینه، شناسایی و جمع‌آوری اطلاعات محلی از این دانش روستایی علاوه بر دانستن و ثبت آن‌ها، اطلاع

از محل و فصل رویش، شیوه‌های جمع‌آوری، فرآوری و استفاده از گونه‌ها و شیوه‌های مصرف به‌عنوان احتیاجات غذایی، دارویی و زینتی و اهداف خودمصرفی و فروش در بازار، راه‌های تازه‌ای را در پیشبرد اهداف صنعتی و به‌روز جامعه، پیش روی متخصصان و صنعتگران قرار می‌دهد. (عواطفی همت و شامخی: ۱۶۹). بررسی و به‌کارگیری دانش افراد محلی در استفاده از گیاهان دارویی و بهره‌مندی از این دانش در صنایع داروسازی، فرصتی برای حفظ سلامتی انسان امروزی یا درمان بیماری‌ها است. از سوی دیگر باوجود تغییرات ایجادشده از طریق فن‌آوری در زندگی انسان امروزی، شناخت محلی به‌عنوان دانشی کهن و کارآمد برای آشنایی و حفاظت از منابع طبیعی تجدیدشونده برای آیندگان بسیار ضروری است. در این مسیر، بخش بزرگی از این وظیفه بر دوش کسانی است که ارتباط بی‌واسطه، مستقیم و تنگاتنگی با این علم کهن‌دارند (رضوی، ۱۳۹۳: ۱۴۶).

مناطق گوناگون کشور ایران، دارای اقوامی بافرهنگ و آداب‌ورسوم متفاوت و متنوع در استفاده از گیاهان دارویی است و بر همین اساس به تحقیق و تفحص بیشتری در زمینه گیاهان دارویی نیاز است. همان‌گونه که منطقه ارسباران از نظر طبیعی محل تلاقی مناطق رویشی هیرکانی، ایران و تورانی و قفقاز است؛ از نظر فرهنگی نیز محل تلاقی فرهنگ مردمان ساکن کرانه‌های دریای خزر، فلات ایران و قفقاز است. این ویژگی‌های طبیعی و انسانی باعث پدید آمدن دانش سنتی غنی از گیاهان و خصوصیات آن‌ها شده است که در این پژوهش گوشه کوچکی از آن بررسی شده است و شایسته است تحقیقات بیشتری در این زمینه صورت پذیرد.

گرچه اغلب بیان می‌گردد که تنها افراد کهنسال، دارندگان دانش سنتی هستند؛ اما در منطقه ارسباران حتی افراد جوان نیز اطلاعات قابل قبولی از گیاهان دارویی داشته و برای حفظ سلامتی یا درمان بیماری‌ها از آن‌ها استفاده می‌کنند. از دلایل این وضعیت می‌توان دور بودن روستاها از مناطق شهری و دسترسی محدود به خدمات پزشکی در

شهرها را ذکر کرد. همه این عوامل دست‌به‌دست هم داده‌اند که مردم هنوز این دانش باارزش را به‌خوبی پاسداری کنند.

با توجه به تنوع و تراکم بالای گیاهان دارویی در منطقه و از همه مهم‌تر دانش مردم محلی در رابطه با این گیاهان، می‌توان به تأسیس کارگاه‌های کوچک برای جمع‌آوری، فرآوری، بسته‌بندی و درنهایت فروش آن به دیگر مناطق اقدام کرد. البته این امر در شرایطی محقق خواهد شد که اقدامات زیربنایی مناسبی همانند شناسایی بازارهای هدف برای ارائه محصولات از قبل انجام گرفته باشد. این اقدامات باعث بهبود شرایط اقتصادی جوامع محلی و حتی حفاظت مناسب‌تر عرصه‌های طبیعی خواهد شد.

سپاسگزاری

از آقای دکتر بهنام حمزه، استادیار مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور که در امر شناسایی گیاهان کمک بسزایی نمودند، بسیار سپاسگزاریم. همچنین از اهالی روستاهای کلاثور، خریل، بالان و وایقان که نهایت همکاری را با محققان داشتند، کمال تشکر را داریم.

منابع

- دوست خواه، جلیل. (۱۳۸۲)، *اوستا*، تهران: انتشارات مروارید.
- فکوهی ناصر. (۱۳۸۵)، *پاره‌های انسان‌شناسی*، تهران: نشر نی.
- اهوازی، مریم؛ مظفریان، ولی‌اله؛ نژاد ستاری، طاهر؛ مجاب، فراز؛ چرخ چیان، محمدمهدی؛ خلیقی سیگارودی، فرحناز؛ یوسف اجنی. (۱۳۸۶)، کاربرد دارویی سنتی گیاهان بومی منطقه الموت قزوین (تیره‌های Rosaceae و Lamiaceae)، *فصلنامه گیاهان دارویی*، شماره ۲۴.

دانش اکولوژیک سنتی مردم محلی از خواص دارویی ... ۲۳۱

- بارانی، حسین؛ بهاره بهمنش؛ محمدرضا شهرکی. (۱۳۹۰)، دانش بومی گیاه‌شناسی گیاهان دارویی منطقه چهارباغ از مراتع استان گلستان، *فصلنامه دانش‌های بومی ایران*، شماره ۲.

- بازگیر، احمد؛ نمیرانیان، منوچهر؛ محمد عوافی همت. (۱۳۹۴)، گیاه مردم‌نگاری برودار در منطقه کاکا شرف شهرستان خرم‌آباد، *دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران*، شماره ۳.

- بهرامی، بهنام؛ پریا کمالی. (۱۳۹۱)، معرفی گیاهان دارویی مراتع کوهستانی شمال غرب ایران با تأکید بر دانش بومی و سنتی (مطالعه موردی: اکوسیستم مرتعی خرابه سنجی ارومیه)، *فصلنامه اکوسیستم‌های طبیعی ایران*، شماره ۳ (۲).

- حمزه: بهنام. (۱۳۸۹)، تجزیه و تحلیل فلورستیک و توصیف مقدماتی پوشش گیاهی ذخیرگاه زیستکره ارسباران، شمال غرب ایران، *رستنی‌ها*، شماره ۱۱ (۱).

- خالقی، باقر؛ عوافی همت، محمد؛ شامخی، تقی؛ انوشیروان شیروانی. (۱۳۹۶)، همزیستی با جنگل: دانش سنتی اکولوژیکی جنگل‌نشینان ارسباران در استفاده از درختان جنگلی، *مجله جنگل ایران*، شماره ۹ (۱).

- ذوالفقاری، اسلام؛ عادل، ابراهیم؛ مظفریان، ولی اله؛ بابایی، ساسان؛ قاسم حبیبی بی‌بالان. (۱۳۹۱)، شناسایی گیاهان دارویی منطقه ارسباران و مطالعه دانش بومی مردم محلی (مطالعه موردی: جنگل‌های ارسباران، حوضه آبخیز مردانقم چای)، *تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران*، ۲۸ (۳).

- رضوی، منصوره. (۱۳۹۳)، مروری بر دانش بومی گیاه‌شناسی، تاریخچه و اهمیت آن، *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۶۲.

- شریفی فر، فریبا؛ کوهپایه، عابد؛ متقی، محمدمهدی؛ امیر خسروی، آرزو؛ الهام پور محسنی نسب. (۱۳۸۹)، بررسی اتنوبوتانی گیاهان دارویی شهرستان سیرجان استان کرمان، *فصلنامه داروهای گیاهی*، شماره ۳.

- عباسی، اسفندیار. (۱۳۸۳)، دانش بومی در بوته آزمایش: قنات و نیازهای توسعه در قرن بیست و یکم، در: دانش بومی و توسعه پایدار، چاره‌ها و چالش‌ها، *سلسله انتشارات روستا و توسعه*، شماره ۵۴.
- عصری، یونس؛ پرتونیا. لیدا. (۱۳۹۵)، ویژگی‌های رویشگاهی و جنگل‌شناسی گونه در معرض تهدید آردوج (*Juniperus foetidissima Willd*) در ذخیرگاه زیستکره ارسباران، *تحقیقات جنگل و صنوبر ایران*، شماره ۲۴(۴).
- عمادی، محمدحسین؛ اسفندیار عباسی. (۱۳۷۸)، دانش بومی و توسعه پایدار روستاها: دیدگاهی دیرین در پهنه‌ای نوین، در: حکمت دیرین در عصر نوین: *کاربرد دانش بومی در توسعه پایدار*، سلسله انتشارات روستا و توسعه، شماره ۳۳.
- عوافی همت، محمد؛ تقی شامخی. (۱۳۸۶)، دانش‌ها و فن‌آوری‌های سنتی مردم جنگل نشین در استفاده از برخی محصولات غیرچوبی قابل رویش در جنگل (مطالعه موردی روستای چیتن) *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۳۴ و ۳۵.
- فرهادی، مرتضی. (۱۳۹۳)، مردم‌نگاری دانش‌ها و فن‌آوری‌های سنتی: نان شب مردم نگاران ایران، *دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران*، شماره ۲.
- میردیلمی، سیده زهره؛ حشمتی، غلامعلی؛ حسین بارانی. (۱۳۹۳)، مطالعه اتنوبوتانی و اتنواکولوژی گونه‌های دارویی کچیک (مطالعه موردی مراتع کچیک در شمال شرق استان گلستان)، *دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران*، شماره ۲.
- بازگیر، احمد. (۱۳۹۳)، شناخت شیوه‌های استفاده محلی از جنگل‌های زاگرس به‌منظور دستیابی به مؤلفه‌های اولیه مدیریت جوامع محلی بر منابع جنگلی (مطالعه موردی: کاکا شرف خرم‌آباد)، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد گروه جنگلداری*، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران.
- بارانی، حسین؛ شهرکی، محمدرضا؛ ساریسا احمدی. (۱۳۸۹)، دانش سنتی استفاده از گیاهان دارویی در طب شکسته‌بندی سنتی، *همایش ملی گیاهان دارویی*، ساری، جهاد دانشگاهی واحد مازندران.

- Bicker, A., Sillitoe, P. and Pottier, J., (2004). *Investigating local knowledge: New directions*, new approaches, Gower Publishing, Ltd, 237 pp.
- Tiu, S.A., (2007). *The role of indigenous knowledge in biodiversity conservation: implications for conservation education in Papua New Guinea*, The University of Waikato, Master thesis, 123pp.
- Breidlid, A., (2009). Culture, indigenous knowledge systems and sustainable development: A critical view of education in an African context, *International Journal of Educational Development*, 29:140-148.
- Heinrich, M., (2000). *Ethnobotany and its role in drug development*. *Phytother Res*, 14:479-488.
- Khoury, M., Stien, D., Eparvier, V., Ouaini, N., & El Beyrouthy, M. (2016). Report on the Medicinal Use of Eleven Lamiaceae Species in Lebanon and Rationalization of Their Antimicrobial Potential by Examination of the Chemical Composition and Antimicrobial Activity of Their Essential Oils. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine: eCAM*, 2016, 2547169. <http://doi.org/10.1155/2016/2547169>.
- Lev, E. and Amar, Z., (2000). *Ethnopharmacological survey of traditional drugs sold in Israel at the end of 20th century*. *J. Ethnopharmacol.* 72: 191-205.
- McGregor. D., (2004). *Coming full circle: Indigenous knowledge, environment, and our future*, *The American Indian Quarterly*, 28:385-410.
- Mosaddegh, M., Naghibi. F., Moazzeni, H., Pirani, A. and Esmaeili, S., (2012). Ethnobotanical survey of herbal remedies traditionally used in Kohghiluyeh va Boyer Ahmad province of Iran. *Journal of ethnopharmacology*, 14 1(1), 80-95.
- Ramasubramania Raja R., (2012). Medicinally Potential Plants of Labiatae (Lamiaceae) Family: An Overview. *Research Journal of Medicinal Plants*, 6: 203-213.

- Verlinden, A. and Dayot, B., (2005). A comparison between indigenous environmental knowledge and a conventional vegetation analysis in north central Namibia, *Journal of Arid Environments*, 62.143-175.
- <https://www.doe.ir/Portal/Home/?122642/>